
СТАТИИ

ПРАВНО ПОЛОЖЕНИЕ НА ЛИШЕНИТЕ ОТ СВОБОДА В БЪЛГАРИЯ И ПРОБЛЕМИ ПРИ ИЗТЪРПЯВАНЕ НА НАКАЗАНИЕТО ЛИШАВАНЕ ОТ СВОБОДА

Мария Йорданова, Димитър Марков***

В съвременните европейски изследвания и теоретични дискусии се обсъжда въпросът за необходимостта от приемането на съвременен „европейски затвор модел“¹, чрез който да се преодолеят недостатъците в съществуващите пенитенциарни институции, особено тези, които засягат правата на лишените от свобода. Във вижданията за затвора модел се отразява с по-голяма тежест едната от двете неизменно присъстващи и често противостоящи си тенденции в теоретичните дискусии и наказателните политики – лишаването от свобода като средство за отнемане на възможността на осъдения да извърши друго престъпление и като инструмент за превъзпитание и социална реинтеграция. Въпросът обаче не е дали да се изключи едната от двете парадигми, а как да се постигне такова съотношение между тях, което да позволи да се гарантира сигурността на обществото и да се постигнат целите на наказанието при максимално спазване на правата на осъдените. А това предполага търсенето на решения за усъвършенстване на съществуващите санкционни системи, повишаване на ефективността на изпълнението на наказанията и модернизирани и хуманизиране на пенитенциарните системи и наказателните политики на държавите.

В новия Закон за изпълнение на наказанията и задържането под стража (ЗИНЗС)², Правилника за неговото прилагане (ППЗИНЗС) и останалите подзаконовни

* Адвокат от София, директор на Правната програма на Центъра за изследване на демокрацията.

** Старши анализатор в Правната програма на Центъра за изследване на демокрацията.

¹ Като основни черти на европейския затвор модел се сочат възможността за настаняване в индивидуална килия, гарантиране на добри материални условия, значимост на дейностите за преодоляване на десоциализацията, отказ от строг тъмничен затвор, респ. изолация като начин на задържане, стриктно спазване на правото на лишените от свобода на здравеопазване, защита на техния семеен живот и лични отношения и т.н.

² Закон за изпълнение на наказанията и задържането под стража (обн., ДВ, бр. 25 от 3.04.2009 г., посл. изм., ДВ, бр. 73 от 17.09.2010 г.).

актове, издадени въз основа на ЗИНЗС¹, се съдържа обширна уредба на местата за лишаване от свобода, режимите за изпълнение на наказанието, правата на лишените от свобода и възможните ограничения в тях. Регламентирани са ръководството и контролът и задълженията за компетентните органи да осигурят подходящи условия за прилагане на законовите текстове.

Новата правна рамка е по-детайлна и в по-голяма степен съобразена с принципите на хуманно третиране и зачитане на човешкото достойнство в сравнение със старото законодателство.

1. Права на лишените от свобода

Лишените от свобода могат да се ползват от всички установени от законите права с изключение на правата, от които са лишени с присъда, които са им отнети или ограничени със закон, или чието упражняване е несъвместимо с изпълнението на наказанието.

1.1. Информация и правна помощ

Лишените от свобода могат да искат информация, свързана с изпълнението на присъдата, размера на изтърпяното наказание, предсрочно освобождаване и др. (чл. 76, ал. 1 ЗИНЗС). Те могат да бъдат консултирани от адвокат по свой избор, да се срещат с адвокати насаме (срещите им могат да бъдат наблюдавани, но не и записвани), да си кореспондират без ограничение и да ползват телефонна връзка през целия ден.

Липсата на уредба на безплатната правна помощ поставя лишените от свобода в неравностойно положение. Сред възможните решения на този проблем са назначаване на юрисконсулти към затворите, които да предоставят и безплатна правна помощ, промяна в Закона за правна помощ и включване в обхвата на правната помощ на консултации и процесуално представителство при упражняване на правата на лишените от свобода или разширяване на правата на правозащитните неправителствени организации за срещи и разговори насаме с осъдените.

1.2. Труд и почивка

Полагането на заплатен общественополезен труд е средство за превъзпитание на осъдените и за създаване и повишаване на тяхната професионална квалификация

¹ Наредба № 15 за електронното наблюдение върху поведението на осъдените (обн., ДВ, бр. 102 от 22.12.2009 г.), Правилник за организацията и работата на Съвета по изпълнение на наказанията (обн., ДВ, бр. 97 от 8.12.2009 г.), Наредба № 1 за състава и задачите на педагогическия съвет към поправителния дом (обн., ДВ, бр. 16 от 26.02.2010 г.), Наредба № 2 за условията и реда за медицинското обслужване в местата за лишаване от свобода (обн., ДВ, бр. 31 от 23.04.2010 г.) и Правилник за устройството и дейността на държавно предприятие „Фонд затворно дело“ (ПМС № 225/5.10.2010 г., обн., ДВ, бр. 80 от 12.10.2010 г.).

(чл. 41, ал. 1 НК). Положеният труд се зачита за намаляване на срока на наказанието, като два работни дни се считат за три дни лишаване от свобода. В определени случаи съдът може да отмени изцяло или отчасти зачитането на работните дни (чл. 41, ал. 4 НК). Положителен момент в новия закон е разширяването на кръга от дейности, които се определят като труд и подходяща работа (участие в учебни и квалификационни програми, индивидуално и групово ангажиране в интелектуална и творческа дейност, в други полезни занимания и т.н.)¹.

Лишените от свобода имат право на подходяща работа, при възможност съобразно техните предпочитания. Те имат право да получават част (не по-малко от 30 %) от възнаграждението за изработеното, която се определя от министъра на правосъдието. Продължителността на работния ден е съобразно трудовото законодателство, а полагането на извънреден труд се допуска само при определени условия. Непрекъснатата междудневна почивка не може да бъде по-кратка от 12 часа, непрекъснатата седмична почивка – от 38 часа, а при производство с непрекъсната работа и при промяна на смените – от 24 часа.

Предвидени са допълнителни права за лицата, които учат, за заетите в особено вредни и опасни производства и за бременните жени. По специален ред на изявени специалисти може да се разреши да се занимават само с творческа дейност, която се зачита за работни дни. Осъдените могат да създават и публикуват свои произведения, като за изобретенията, рационализациите и литературните и художествените си произведения получават хонорар в пълен размер и се ползват и от другите си права по закон.

Възлагане на доброволен неплатен труд е възможно само с изрично писмено съгласие на лишените от свобода и се зачита за намаляване на срока на наказанието.

Въпреки детайлната уредба трудът на лишените от свобода не е равностоен на труда извън затворите. Той не се зачита за трудов стаж и не дава възможност за ползване на редица права по Кодекса на труда, в т.ч. право на компенсация при трудова злополука. Лишените от свобода не са включени в системата на общественото осигуряване. Липсва задължение на администрацията на затворите да осигури упражняването на правото на труд от осъдените. Няма и механизми за защита при неспазването на това тяхно право, а решенията на администрацията в тази сфера са изключени от съдебен контрол.

Работещите в затворите посочват като причини за ниската трудова заетост пренаселеността, нежеланието на частни компании да наемат лишени от свобода, неграмотността и липсата на професионална квалификация. Според тях трудът в затворите е част от корекционната работа и трябва да се субсидира от държавата.

¹ **Карагъзова, М.** Новият закон за изпълнение на наказанията – прогресивни идеи и нови разрешения. – Правен свят, 2009, № 12, с. 130.

1.3. Медицинско обслужване

Правото на медицинско обслужване изисква създаването на условия за опазване на физическото и психическото здраве на лишените от свобода и за пръв път се урежда детайлно на законово равнище в ЗИНЗС. На медицинското обслужване е посветена и Наредба № 2 за условията и реда за медицинското обслужване в местата за лишаване от свобода, издадена от министъра на здравеопазването и министъра на правосъдието.

Законът предвижда, че за всички лишени от свобода се внасят здравноосигурителни вноски от момента на задържането им за сметка на републиканския бюджет. Медицинското обслужване на осъдените се осъществява от медицинските центрове и специализирани болници за активно лечение, разкрити към местата за лишаване от свобода. Те са част от националната система за здравеопазване и медицинската помощ, която оказват, трябва да съответства на общите медицински стандарти. Контролът върху лечебните заведения обаче е разделен – министърът на здравеопазването осъществява методическо ръководство и контрол на медицинската дейност и оказва съдействие за осигуряването на медицинска и дентална помощ, а министърът на правосъдието контролира и координира дейността на лечебните заведения. Подобно разделение може да доведе до липса на координация и прехвърляне и размиване на отговорности.

Когато в лечебните заведения в затворите няма условия за провеждане на необходимото лечение, налага се лечение на инфекциозно заболяване или са необходими консултативни прегледи или специализирани изследвания, осъдените се изпращат в лечебни заведения извън затворите при спазване на определени изисквания. Уредени са и въпросите за медицинската профилактика на лишените от свобода, медицинската помощ в специфични случаи (при изолация в наказателна килия, след употреба на физическа сила, помощни средства или оръжие, за жените и непълнолетните, за страдащите от психически разстройства), снабдяването с лекарства и получаването на лекарства отвън. За здравния контрол и хигиената в затворите трябва да се грижат медицинските специалисти от съответните лечебни заведения, които изпълняват задълженията на здравни инспектори и при нарушения издават задължителни предписания.

Предвижда се създаване на медицинска комисия при Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“ (ГДИН) на Министерството на правосъдието (МП) с правомощия да прави предложения за помилване, за прекъсване изпълнението на наказанието или изменение на мярката за неотклонение задържане под стража по здравословни причини.

В част от затворите медицинското обслужване остава изолирано от националната здравноосигурителна система и не отговаря на националните стандарти. Само в два затвора (София и Ловеч) има специализирани болници, а в останалите обикнове-

но има по един лекар и една медицинска сестра. Характерът на работата, ниското заплащане и липсата на система за професионално израстване водят до дефицит на кадри.

Медицинските центрове в затворите не отговарят на изискванията на Закона за лечебните заведения, медицинското оборудване в лекарските кабинети е недостатъчно или остаряло, а медицинските кадри се назначават от МП и са подчинени на ГДИН. Друг проблем е невъзможността да се осигури специализирана помощ в достатъчен обем и липсата на независим контрол върху медицинските дейности¹. Използването на здравни заведения извън системата на затворите е скъпо и е свързано с разходи за транспорт, охрана и т.н. Невъзможността за навременно медицинско обслужване е предмет и на дела срещу България пред Европейския съд по правата на човека.

В проверките си през 2007 г. омбудсманът констатира, че много лекари в затворите нямат договори с НЗОК. Поради това не се сключва предвиденият индивидуален договор по Националния рамков договор за пакета медицински дейности, което води до извършване на профилактичната дейност и диспансерното наблюдение на хронично болните по силно занижени критерии. Липсата на медицински досиета на задължително здравноосигурените лица е пречка за последващото проследяване на здравословното им състояние.

Проблеми съществуват и по отношение на осъдените с психически отклонения, които често са отпреди настаняването им в затвора. Поради честата липса на изискуемото информирано съгласие, за да бъдат настанени в психиатрично заведение (специализираната болница в затвора в Ловеч), те обикновено остават в затвора, където не може да бъдат лекувани, и създават трудности във вътрешния ред. Високият дял на страдащите от инфекциозни болести пък носи риск от заразяване на други лишени от свобода и на персонала.

1.4. Молби и жалби, свиждане, кореспонденция и други форми на контакт с външния свят

Лишените от свобода могат да подават молби и жалби и да се явяват лично пред началника на затвора. Молбите и жалбите се изпращат незабавно до съответните органи. Пощенските разходи за молбите и жалбите, свързани с изпълнението на наказанието, са за сметка на затвора. При изрично писмено пълномощно от името на осъдените молби и жалби могат да подават адвокати и неправителствени организации (чл. 90, ал. 2 ЗИНЗС). Лишените от свобода имат право да подават молби и жалби до медиите и да се срещат с журналисти. За допускането на журналисти е необходимо разрешение от началника на затвора, като отказите подлежат на обжалване пред главния директор на ГДИН.

¹ Вж. Права на човека в България през 2009. – Обектив, месечно издание на Българския хелзинкски комитет, специално издание, март 2010 г.

Правото на свиждане е със сравнително либерална и диференцирана уредба. На всички е предоставено право на свиждане не по-малко от 2 пъти месечно по 40 минути с възможност за обединяване по искане на осъдения и с разрешение на началника на затвора. Свижданията трябва да се провеждат в предварително определени дни и в специално обзаведени помещения в присъствието на служител от администрацията. Като поощрение за положителни прояви за определени категории осъдени се предвиждат още: удължено свиждане до 4 часа, свиждане с близките извън затвора до 12 часа, месечен домашен отпуск до две денонощия, домашен отпуск до 5 денонощия и др. Домашният отпуск и годишната почивка се зачитат за изпълнение на наказанието.

ЗИНЗС въвежда правото на телефонна връзка и задължение на администрацията да осигури неговото упражняване.

Лишените от свобода имат право на кореспонденция, право да получават вестници, списания и книги и да изучават чужди езици. По ред, установен от началника на затвора, те могат да слушат радио и да гледат телевизия.

Режимът за контакти с външния свят е уреден в съответствие с чл. 24 от Европейските правила за затворите (ЕПЗ), но за осъществяването на предоставените права е необходимо съдействие от администрацията на затвора.

1.5. Образование, обучение и квалификация

Законът урежда равния достъп на лишените от свобода до образование, обучение и квалификация, а в ППЗИНЗС е предвидено правото им да участват в общообразователно, професионално и социално обучение и ограмотителни курсове, както и редът и условията за зачитане на тези дейности за намаляване на срока на наказанието. За лицата до 16-годишна възраст обучението в училищата към местата за лишаване от свобода е задължително. Училищата се откриват, преобразуват и закриват по предложение на министъра на правосъдието от министъра на образованието, младежта и науката. Последният, съгласувано с главния директор на ГДИН, назначава директорите, които, съгласувано с началника на затвора, назначават учителите. Дейностите в сферата на образованието, обучението и квалификацията се финансират от държавния бюджет.

Изискванията на чл. 28 ЕПЗ относно образованието в по-голямата си част са съобразени в новата уредба. По-голямо внимание трябва да се обърне на изискването по чл. 28, т. 2 за даване на предимство на затворници, които имат нужда да развият умения за четене и смятане и които нямат основно или професионално образование. Това е от голямо значение, тъй като по неофициални данни неграмотните сред лишените от свобода в България са около 30 %, а тези, които нямат никакви професионални умения – около 35 %.

Нерешените проблеми в образованието, квалификацията и ограмотяването се отразяват на трудовата заетост на осъдените и на подготовката им за реинтеграция

след изтърпяване на наказанието. Неграмотността и липсата на професионална подготовка намаляват шансовете за намиране на подходяща работа. Същевременно получаването на сертификат за професионална квалификация обикновено изисква основно образование и така се получава омагьосан кръг. Решаването на проблема се усложнява и от липсата у голям брой осъдени на желание за получаване на образование и квалификация.

1.6. Гаранции

Една от най-важните гаранции за спазване на правата на лишените от свобода е съдебният контрол. На съдебен контрол подлежат заповедите за налагане на дисциплинарното наказание изолиране в наказателна килия¹, заповедите за изолиране в единична килия за срок от 2 месеца без право на участие в колективни мероприятия, заповедите за изземване и отнемане на предмети и пари, чието държане не е позволено, заповедите за реализиране на имуществена отговорност. Решенията на комисииите по изпълнение на наказанията, с които първоначално определеният от съда режим се заменя с по-тежък, също подлежат на съдебен контрол.

В новия закон е уеднаквен редът за осъществяване на съдебния контрол, което улеснява лишените от свобода при упражняване на правото им на обжалване².

Възможности за обжалване са предвидени и при преместване на лишените от свобода. Заповедта на главния директор на ГДИН за преместване от един затвор в друг, както и отказът да се уважи молба за преместване подлежат на обжалване пред министъра на правосъдието. Заповедта на началника на затвора за преместване от затвор в затворническо общежитие от закрит тип и обратно, както и отказът за такова преместване се обжалват пред главния директор на ГДИН.

В съответствие с изискванията на ЕПЗ българското законодателство регламентира и редица други права на лишените от свобода – в сферата на свободата на вероизповедание, на отдих, културни, творчески и спортни дейности и др.

2. Ограничения и забрани

Част от правата на лишените от свобода са ограничени по закон и с конкретно определения режим. Ограниченията включват определени задължения (да изпълняват възложената им работа, да спазват установените правила, да изпълняват издадените разпореждания и заповеди и т.н.) и забрани. Голяма част от тях са свързани с мерките за сигурност и безопасност и осигуряването на вътрешен ред и дисциплина.

¹ Тази възможност е въведена с изменение в ЗИН още през 2002 г. Вж. по-подробно **Трендафилова, Е.** Някои въпроси, които чл. 5 ЕКПЧ поставя относно изпълнение на наказанията. – Правата на човека, 2002, № 4.

² **Карагъзова, М.** Новият закон за изпълнение на наказанията – прогресивни идеи и нови разрешения. – Правен свят, 2009, № 12, с. 130.

Забранено е притежаването на оръжие, боеприпаси, взривни вещества, пиротехнически изделия, мобилен телефон, фотоапарат, звуко- и видеозаписващи устройства, упражняването на насилие, употребата на алкохол и наркотици, притежаването на порнографски материали или материали, проповядващи омраза, провеждането на митинги, групови протести и неразрешени събрания, заниманието с определени игри и т.н.

Началникът на затвора може да забрани свижданията или кореспонденцията с лица, които оказват отрицателно влияние върху осъдения, с изключение на свижданията с възходящи, низходящи, съпруг, братя и сестри.

Министърът на правосъдието утвърждава списък на разрешените вещи, които осъдените могат да държат при себе си (чл. 122 ЗИНЗС). Предметите и парите, чието държане е забранено, се отнемат в полза на фонд „Затворно дело“. Заповедта се обявява на осъдения срещу подпис и подлежи на обжалване в 14-дневен срок пред районния съд. Процедурата е същата като за обжалване на заповед за изолиране в наказателна килия.

2.1. Обиск и претърсване

Следвайки изискванията на чл. 54 ЕПЗ относно обискирането и контрола, българското законодателство предвижда случаите на задължителен обиск – при влизане и излизане от затвора, отиване и връщане от работни обекти, постъпване и освобождаване от наказателна килия, отиване и връщане от свиждане, постъпване и изписване от болнично заведение и др. Обиск може да се извършва и за предотвратяване на престъпления или други нарушения с разрешение на началника на затвора. Претърсвания на спални, работни и други помещения могат да правят служители на охранителния състав в присъствието на лишени от свобода или техен представител. За извършените обиски и претърсвания се съставя протокол, подписан от длъжностното лице и от лишения от свобода.

2.2. Дисциплинарни наказания

Съгласно изискването на чл. 57, т. 2 ЕПЗ в чл. 100, ал. 1 ЗИНЗС дава дефиниция на дисциплинарно нарушение – деяние (действие или бездействие), извършено виновно, с което се нарушава вътрешният ред, уврежда се имуществото или представлява физическо увреждане или обидно отношение към служители или лишени от свобода. Във втората алинея са конкретизирани отделните случаи на дисциплинарни нарушения, за които са предвидени осем вида дисциплинарни наказания, изброени в чл. 101. Те се налагат от началника на затвора, както и от началниците на затворническите общежития. Последните могат да налагат двете най-тежки наказания (изолиране в наказателна килия до 14 денонощия и изолиране в наказателна килия в извънработно време, в почивни и празнични дни общо до 14 денонощия в продължение на

три месеца) само за 24 часа. За продължаването на този срок е необходима санкция на началника на затвора. Главният директор на ГДИН може да налага всички наказания.

Заповедите за налагане на дисциплинарно наказание подлежат на обжалване пред главния директор на ГДИН, а когато наказанията са наложени от него – пред министъра на правосъдието, в 7-дневен срок от запознаване на осъдения със заповедта. Заповедта за изолиране в наказателна килия подлежи на обжалване пред районния съд в 3-дневен срок от обявяването ѝ. Жалбата се подава чрез органа, наложил наказанието, който може сам да отмени заповедта или да я изпрати на съда най-късно до 3 дни. Съдът разглежда жалбата незабавно, но не по-късно от три дни от получаването ѝ. Право да участват имат органът, издал заповедта, и жалбоподателят или негов защитник. Определението на съда не подлежи на обжалване.

Същевременно в ЕПЗ се поставят принципни изисквания относно дисциплинарните нарушения и наказания. Съгласно чл. 57, т. 1 като дисциплинарно нарушение може да бъде определено единствено поведение, което представлява заплаха за вътрешния ред, сигурност и безопасност, а чл. 56 предписва дисциплинарните наказания да се прилагат като последна мярка и, доколкото е възможно, администрацията на затвора да използва механизмите на възстановяване и медиация при разрешаването на спорове. Такива мерки следва да бъдат предвидени в българското законодателство и да намерят практическо приложение.

2.3. Засилени предпазни мерки и употреба на сила, помощни средства и оръжие

В местата за лишаване от свобода се използват технически и други средства за охрана и контрол за предотвратяване на бягства и други престъпления и нарушения. Изискването на закона е лишениите от свобода да бъдат предупредени за възможността да бъдат използвани такива средства, включително аудио-визуални системи (чл. 44 ЗИНЗС).

Законът предвижда и засилени мерки, когато спазването на реда и дисциплината не може да бъде постигнато по друг начин. Уредени са случаите на употреба на физическа сила, включително бойни приложни техники, а когато не може да бъде постигнат резултат с физическа сила, и употребата на помощни средства – белезници, усмирителни пояси, палки, халосни патрони, служебни кучета и др., одобрени от министъра на вътрешните работи, както и различни химически вещества, утвърдени от министъра на здравеопазването. В чл. 116 ЗИНЗС се допуска употребата на оръжие като крайна мярка за пресичане на бягство, защита от нападение, застрашаващо живота и здравето, както и при освобождаване на заложник, отблъскване на групово или въоръжено нападение. Независимо от подробната уредба, при използване на засилените мерки трябва винаги да се отчитат конкретната обстановка, характерът на нарушението и личността на нарушителя. Спорно е и дали за пресичане на бягство

изобщо следва да се допуска употреба на оръжие. В чл. 69, т. 1 ЕПЗ се говори за носене на смъртоносно оръжие само при извънредно положение.

Когато е необходимо, за предотвратяване на бягство, посегателство върху живота или здравето на други лица, както и на други престъпления, със заповед на главния директор на ГДИН осъденият може да бъде изолиран в единична килия до два месеца без право на участие в колективни мероприятия. Заповедта подлежи на обжалване пред окръжния съд в 3-дневен срок от обявяването ѝ, а за началото на изолирането и за освобождаването се уведомява и прокурорът.

3. Условия в местата за лишаване от свобода

Условията в затворите са уредени в Наредбата за определяне на стандарта за годишна бюджетна издръжка на един лишен от свобода¹. Тя се прилага за настанените във всички места за лишаване от свобода, включително задържаните по реда на НПК. В нея са изброени елементите на стандарта за годишна бюджетна издръжка, съдържащи се и в ЗИНЗС, включително достатъчна по химически и калоричен състав безплатна храна; самостоятелно легло, безплатно облекло, обувки, спални принадлежности; санитарно-хигиенни материали и т.н. За определени категории лица (бременни жени и майки, болни, имащи право на диетична храна) се предвиждат допълнителни елементи, като повишена дажба храна, съответно диетична храна.

Стандартите за годишна издръжка са базата за ежегодно определяне на средствата по бюджета на МП, необходими за издръжката на лишените от свобода и задържаните лица. Показателите следва да се актуализират ежегодно съобразно настъпилите изменения на броя лица, сградния фонд и други фактори. При определяне на издръжката следва да се отчита изменението на индекса на потребителските цени през предходната година. Дейностите по осигуряване на годишната бюджетна издръжка са задължение на ГДИН, а МП гарантира прилагането на стандарта и осигурява публичност на процеса.

Въпреки новата уредба качеството на живот на лишените от свобода е много ниско поради лошите материално-битови условия и липсата на съвременна инфраструктура. Според минималните изисквания местата за лишаване от свобода трябва да разполагат с необходимите жилища, битови и други помещения за осъществяване на поправително въздействие. За пръв път законодателно е регламентирана минимална жилищна площ – 4 кв. м за един лишен от свобода (чл. 43, ал. 3 ЗИНЗС), която, макар да е в минимума на препоръчвания диапазон (от 4 до 6 кв. м), е крачка напред в сравнение със сегашното състояние. В ППЗИНЗС са определени количеството дневна светлина, степента на изкуственото осветление, отопление и

¹ Наредба за определяне на стандарти за годишна бюджетна издръжка за един лишен от свобода (ПМС № 321/28.12.2009 г., обн., ДВ, бр. 1 от 5.01.2010 г.).

проветряване, достъпът до санитарни възли и течаща вода, както и минимумът обзавеждане на спалните помещения. Така законодателството отговаря на първата част от изискванията на ЕПЗ (чл. 18, § 1 и 2) относно битовите условия на затворниците, а именно – да постанови минимални изисквания.

Преди приемането на ЗИНЗС в края на 2008 г. Министерският съвет прие Стратегия за развитие на местата за лишаване от свобода (2009–2015 г.) и Инвестиционна програма за строителство, в съответствие с които се извършват основни ремонти и дейности по реконструкции.

Според редица проучвания условията в затворите са изключително лоши – остарели и амортизирани сгради, жилищна площ около 2 кв. м за едно лице, преобладаващи килии без санитарни възли, липса на достатъчен приток на естествена светлина и чист въздух, липса на места за разходка на открито и социализиращи занимания, настаняване в общи килии на голям брой лица (понякога и до 20–25 души) и т.н.

Голяма част от задължителните изисквания са понастоящем неизпълними и предполагат сериозни реконструкции и строителство на нови затвори, поради което влизането им в сила е отложено. В ЗИНЗС, ППЗИНЗС, правителствената Програма за подобряване на условията в местата за лишаване от свобода и Плана за действие за периода 2011–2013 г. са определени сроковете за изпълнението им, отговорните институции и очакваните резултати.

Макар да няма механизъм, който съгласно изискванията на чл. 18, § 4 ЕПЗ да гарантира, че тези минимални изисквания няма да се нарушават поради пренаселеност на затворите, в приетата програма на правителството са предвидени показатели за наблюдение и оценка на изпълнението, приет е и план с отговорници и срокове.

България е на едно от първите места в Европа по пренаселеност на затворите. По данни на МП през 2010 г. в почти всички затвори броят на настанените лица надвишава значително наличния капацитет, като средно за страната заетостта на капацитета е 113,2 %.

През последните пет години се наблюдава тенденция към намаляване на пренаселеността в местата за лишаване от свобода. Основната причина за това е намаляването на новопостъпващите лица. Това се отнася както за осъдените на лишаване от свобода, така и за обвиняемите и подсъдимите с мярка задържане под стража. Една от причините за тази тенденция са законодателните промени за въвеждане на затворнически общежития от преходен тип през 2002 г., довели до постепенно пренасочване на лишени от свобода с добро поведение от затворите към общежитията. С влизането в сила на ЗИНЗС от 1 юни 2009 г. тези общежития са премахнати, но техните функции преминават към общежитията от открит тип. От друга страна, след въвеждането през 2004 г. на наказанието пробация ефективното му прилагане, макар да не доведе до рязко намаляване, предотврати увеличаването на затворническата популация.

4. Изпълнение на наказанието лишаване от свобода по отношение на лица, зависими от наркотични вещества

4.1. Наркотична зависимост сред лишените от свобода

Основен проблем пред пенитенциарната система е положението на лицата, употребяващи или зависими от наркотични вещества. По данни на МП през последните години броят на наркозависимите варира между 10 % и 15 % от общия брой на затворниците в страната.

По данни за 2008 г., цитирани от Европейския център за мониторинг на наркотиците и наркоманиите (ЕЦМНН), 15 % от лишените от свобода са употребявали наркотично вещество поне веднъж, преди да постъпят в затвора, а 11 % са направили това през последната година¹.

Проведено през 2006 г. национално представително изследване показва, че над една трета от лишените от свобода са употребявали наркотици поне веднъж преди и/или след постъпването си в затвора, 14,6 % са употребявали през последната година, а 9,4 % – през последния месец. Сравнително висок е и дялът на редовно употребяващите наркотици – 4,1 %².

Според мнението на работещите в затворите броят на затворниците, които употребяват или са зависими от наркотици, е изключително висок, като в някои затвори достига между една трета и една втора от лишените от свобода.

4.2. Принудително лекуване

Когато извършителят на престъплението страда от наркомания, съдът може да постанови принудително лекуване (чл. 92, ал. 1 НК). Това е принудителна мярка, която се постановява с присъдата и се прилага заедно с наказанието. Съдът определя продължителността на принудителното лекуване и вида медицинско заведение, в което да се провежда.

Провеждането на принудителното лечение е уредено в Наредба № 2 от 22 март 2010 г. за условията и реда за медицинското обслужване в местата за лишаване от свобода (НУРМОМЛС) и в Инструкция № 1 за дейността на здравните органи при настаняване на лица в психиатрични стационари по принудителен ред, издадена от Министерството на здравеопазването през 1981 г.

При наказание без лишаване от свобода принудителното лекуване се извършва в медицински заведения със специален лечебен и трудов режим, а при лишаване от свобода се провежда през време на изпълнение на наказанието, като срокът му се

¹ Данните се основават на заявеното от лицата при постъпването им в затвора. Повече информация за изследванията е достъпна на <http://www.emcdda.europa.eu/>.

² Годишен доклад по проблемите, свързани с наркотиците и наркоманиите в България 2006. С.: Национален фокусен център за наркотици и наркомани, 2006.

приспада от срока на лишаването от свобода (чл. 92, ал. 2 и 3 НК). Лишените от свобода с постановено принудително лечение поради наркотична зависимост се превеждат в затвора в Ловеч и се настаняват в намиращата се там Специализирана болница за активно лечение на лишените от свобода (чл. 31, ал. 1 НУРМОМЛС)¹. Ако лицето напусне самоволно района на болницата, времето, през което е отсъствало, не се включва в срока на лечение (чл. 13 от Инструкция № 1).

Принудителното лекуване продължава, докато е необходимо. Когато необходимостта отпадне, съдът постановява неговото прекратяване (чл. 92, ал. 5 НК). Лицата, настанени за принудително лекуване, подлежат на периодична оценка на състоянието, която се извършва 15 дни преди изтичане на всеки 6 месеца от настаняването на осъдения чрез съдебнопсихиатрична експертиза. Въз основа на резултатите от експертизата главният лекар прави предложение до съда за прекратяване, продължаване или заменяне на принудителното лечение (чл. 15 от Инструкция № 1). Ако преди изтичане на първите 6 месеца в състоянието на осъденото лице настъпи значително подобрение, което не налага повече принудително лечение, главният лекар изпраща незабавно до районния прокурор предложение за прекратяване на лечението, придружено със съдебнопсихиатрична експертиза.

Продължителността на принудителното лекуване не зависи от срока на лишаването от свобода и съдът може да го продължи и след освобождаването на лицето. В тези случаи лекуването се провежда в медицинските заведения, в които се лекуват осъдените без лишаване от свобода (чл. 92, ал. 4 НК).

Основният проблем при принудителното лечение на наркозависимите лица е провеждането му в психиатрични заведения, които не са специализирани в лечението на зависимости. Същото важи и за специализираната болница към затвора в Ловеч, където лицата, зависими от наркотици, дори не се настаняват отделно от останалите затворници.

4.3. Изпълнение на наказанието лишаване от свобода по отношение на наркозависими лица

Наркотичната зависимост се взема предвид при разпределението на лишените от свобода по затвори и може да бъде основание за настаняване в по-строго охранявано заведение, а в затворническите общежития от закрит тип може да се обособяват отделения за настаняване на лица, страдащи от алкохолизъм или наркомания. Процедурата за настаняване в тези отделения е уредена в ППЗИНЗС.

¹ Лишените от свобода, страдащи от наркотична зависимост, за които съдът не е постановил принудително лечение, могат да бъдат преведени за лечение в специализираната болница към ловешкия затвор по тяхно изрично искане (чл. 31, ал. 2 НУРМОМЛС).

Наличието на наркотична зависимост може да се вземе предвид при разпределението по спални помещения, както и при преместването от едно затворническо заведение в друго.

В повечето затвори наркозависимите лица не се настаняват отделно, въпреки че в някои затвори са правени опити за обособяване на сектори за наркозависими. Общото настаняване затруднява оказването на по-концентрирано въздействие и предотвратяването на подтикването на други лица към употреба на наркотици.

По отношение на наркозависимите осъдени трябва да се полагат съответни медицински грижи. Симптомите на наркотична зависимост се установяват от психиатъра или психолога по време на задължителната консултация, която се провежда след първичния медицински преглед. Психиатърът или психологът дават становище и за мерките, които трябва да се предприемат.

Наличието на наркотична зависимост следва да се отбележи и в оценката на личностните особености, здравословното състояние и работоспособността на осъдения, която включва и препоръки за групова или индивидуална работа.

Наркозависимите осъдени са под наблюдение и се водят на специален отчет от лекаря психиатър и инспектор-психолога, които заедно с инспектора по социални дейности са длъжни да изготвят специализирани програми за тяхното третиране. Осъдените, които злоупотребяват с наркотични вещества, подлежат на скринингово изследване за ХИВ, тъй като при тях вероятността от ХИВ инфектиране е по-висока. Изследванията обаче се провеждат при спазване на принципите на доброволност и информирано съгласие.

Много малка част от страдащите от наркотична зависимост се подлагат на специализирано лечение. По данни на Главна дирекция „Изпълнение на наказанията“ през 2006 г. само 26 лица са били лекувани от наркотична зависимост в специализираната болница при затвора в Ловеч и още 70 лица са преминали терапия с метадон. Това поставя България на едно от последните места в Европейския съюз по брой лишени от свобода на субституираща терапия.

Недостигът на специализирани терапии се потвърждава и от различни проучвания. Според Българския хелзинкски комитет 28,3 % от наркозависимите затворници не са получили никаква специализирана терапия, 5,2 % са имали само среща с психолог, 3,1 % са участвали в терапевтична група, 1,2 % са получили лекарско предписание за други лекарства и само 0,4 % са участвали в метадонова програма¹. Специализираното лечение, доколкото го има, е резултат на изолирани инициативи на администрацията на отделни затвори или на неправителствени организации.

Причина за проблемите са липсата на последователна политика по отношение на наркозависимите лица и недостигът на финансови и човешки ресурси. Няма доста-

¹ Наркотици, престъпления и наказания. С.: Български хелзинкски комитет, 2007, с. 72.

тъчно подготвени специалисти за работа с наркозависими, липсват и наркотични тестове за установяване дали и какви наркотици употребяват осъдените. Работещите в затворите признават, че модерните методи за лечение и рехабилитация рядко намират приложение поради липса на средства и на специално обучени служители. Затова повечето програми са на психологическа основа без медицинска терапия. В повечето затвори се предпочитат краткосрочни програми, като на лишените от свобода се предоставя и възможност да се включат в групи „Не на наркотиците“, където с тях работят специално обучени инспектори по социална дейност, лекари и психолози.

Затворниците не може да бъдат задължени да се подложат на тестове за употреба на наркотици. Това затруднява идентифицирането на лицата, употребяващи наркотици, и много наркозависими остават извън осъществяваните програми.

В някои затвори съществуват центрове за лечение на лишени от свобода, страдащи от наркотична зависимост, като повечето лица, които се лекуват в тях, вече са се подлагали на терапия с метадон, най-често в чужбина. Метадоновата терапия се прилага рядко, като медикаментът се осигурява от външни лекари. Някои затвори се задоволяват с това да позволят на лицата, които са започнали такава терапия, преди да постъпят в затвора, да я продължат.

Медицинското обслужване не се основава на установена научна методология, което силно ограничава неговата ефективност. Прилагането на подобна методология обаче би струвало два пъти повече средства от тези, с които затворите разполагат. Държавата не отпуска допълнително финансиране, а включването в програми извън затвора е силно затруднено. Така затворите изпълняват ролята на своеобразни комуни.

Необходимостта от подобряване на медицинското обслужване е отчетена в Националната стратегия за борба с наркотиците 2009–2013 г., която констатира, че „в местата за лишаване от свобода няма разкрити програми за субституиращо и поддържащо лечение и програми за рехабилитация и ресоциализация на зависими лица“, и определя като стратегическа задача подобряването на достъпа до програми за превенция, лечение, рехабилитация и намаляване на щетите от употребата на наркотици. За осъществяването на тази задача са планирани конкретни дейности, описани в Плана за действие за изпълнение на Националната стратегия за борба с наркотиците 2009–2013 г. Сред тях са увеличаване на програмите за метадоново лечение и оптимизиране на детоксикацията на зависимите, настанени в затворническите болници и медицински центрове.

Здравословното състояние на наркозависимите лица е по-лошо от това на останалите затворници. Делът на заразените с ХИВ или хепатит В или С е по-голям сред употребяващите наркотици, което се дължи на използването на общи пособия (спринцовки, игли), на изключително занижената хигиена (пособията не се дезинфекцират преди употреба) и на недостатъчно ефективните мерки за превенция и информиране.

Броят на затворниците, употребяващи наркотици, не може да бъде точно установен, тъй като няма периодични и надеждни прегледи. Единственото задължително изследване се провежда при първоначалния медицински преглед. Принудителното провеждане на други медицински изследвания е забранено. Поради това не може да се установи и каква част от лицата, употребяващи наркотици, са зависими, което затруднява прилагането на диференциран подход.

Сериозен проблем е и липсата на програми за работа с освободените от затвора наркозависими лица. Правомощията на администрацията на затворите се простират до момента на освобождаването, след което поведението на освободеното лице зависи от реинтегрирането му в обществото. Лицата, участвали в различни програми по време на престоя си в затвора, рядко продължават терапията след освобождаването си и стават лесна жертва на разпространителите на наркотици, чиито клиенти са били преди осъждането.